

ОСОБЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ В ПЕРЕКЛАДІ БЕЗЕКВІВАЛЕНТНИХ ОДИНИЦЬ РОМАНУ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША «ЧОРНА РАДА»

Стаття присвячена дослідженню безеквівалентних одиниць, використаних Пантелеймоном Кулішем в історичному романі «Чорна рада». Здійснено зіставний аналіз досліджуваного мовного матеріалу в оригінальному та перекладеному текстах, розкрито специфіку семантичного та конотативного функціонування лексем, що вживаються на позначення назв осіб в українському варіанті твору і не мають відповідників у англійському. Автор доводить, що безеквівалентні лексеми є яскравим проявом ідіотетичності.

Ключові слова: безеквівалентна лексика, ідіотетичність, мовотворчість, семантика, функціонування, зіставний аспект, переклад.

Постановка проблеми. Однією з основних тенденцій сучасних лінгвістичних та перекладознавчих праць є дослідження національної специфіки мови. Найявністю безеквівалентної лексики є яскравим показником такої специфіки на лексико-семантичному мовному рівні. У контексті інтеграції лінгвістичних та енциклопедичних знань, пов'язаних зі словом, більшість безеквівалентних одиниць не отримують однозначної інтерпретації. Саме тому особливого теоретичного та практичного значення в перекладознавстві набуває проблема передачі безеквівалентної лексики оригінальних художніх текстів мовою-перекладачем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До вирішення проблеми функціонування безеквівалентних лексем у мові зверталися М. Кочерган, С. Влахов, С. Флорин, Р. Зорівчак, А. Федоров, Й. Стернін, Н.Слободянюк, О. Кумеда та ін.

Основою для визначення напрямку нашого дослідження стала думка С. Влахова і С. Флорина, які вважали, що «словник безеквівалентної лексики виявляється різним для певних пар мов» [1, 43]. Такий підхід дає нам право стверджувати, що безеквівалентні лексеми – це специфічна змінна група слів, яка може бути виявлена шляхом зіставного аналізу й характеризується особливим семантичним і конотативним наповненням.

Нашу увагу привернули наукові досягнення О. Кумеди та Н. Слободянюк, які у своїх дослідженнях звернулися до мовного аналізу творчого доробку видатного українського науковця та письменника, П. Куліша. Багато в чому випереджаючи тогочасну писемно-літературну практику, мовотворчість цього українського письменника розширювала стилістичні можливості використання словникового багатства української мови, виявляла її словотвірні потенції для називання концептуальних понять індивідуального мовомислення.

Зіставлення мови першодруків П. Куліша різних років, викладене в наукових працях О. Кумеди, показало, що в доборі лексичних елементів письменник спирався на широке тло східноукраїнських говірок, подекуди залучаючи лексику, яка згодом окреслилася як південно-західний регіоналізм (*боржій, показити* та ін.) [4, 16]. Визначена дослідницею кількість лексичних діалектизмів, включно із семантичними, словотвірними та фонетичними різновидами, підтверджує важливість мовотворчого внеску П. Куліша в розвиток української мови, а багаторівневий аналіз зазначених лексем дає можливість стверджувати, що «ідіолект письменника засвідчує двоспрямованість мовних орієнтирів автора – варіативне народне мовлення найближчого мовного докільця та свідомий вибір «орієнтирів-норм»» [4, 17].

Суттєвими є також напрацювання Н. Слободянюк, яка зазначає, що лексеми з національно-культурною специфікою у творах П.Куліша становлять майже п'яту частину серед іменників та субстантивованих прикметників, уживаних у текстах історичної тематики [5, 6]. Таке кількісне співвідношення засвідчує «особливий склад» мови П. Куліша та її значення для загального розвитку ідіотетичного мовного середовища.

Теоретична значущість попарного зіставлення мов та наочна практична демонстрація особливостей безеквівалентної мовотворчості П. Куліша зумовили подальший зіставний ідіотетичний аналіз творчого доробку П. Куліша, але вже на базі двох мов. Основним матеріалом дослідження обрано роман Пантелеймона Куліша «Чорна рада» та зроблено спробу порівняння оригінального тексту твору з його англійським перекладом, здійсненим Георгом та Мойрою Лукідж.

Мета статті полягає у визначенні особливостей відтворення в перекладі безеквівалентних мовних одиниць роману П. Куліша «Чорна рада». Досягнення мети передбачає виконання низки завдань: з'ясувати загальні особливості функціонування безеквівалентної лексики; здійснити паралельне зіставлення оригінального та перекладного варіантів твору «Чорна рада»; охарактеризувати та порівняти функціонально-семантичне наповнення обраних пар слів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі здійснення детального зіставного аналізу безеквівалентних лексем в оригінальному та їх відповідників у перекладному тексті нами було встановлено, що найбільш широко в тексті роману представлені безеквівалентні одиниці, вжиті для називання осіб. Цікавою особливістю є те, що ці лексеми виконують не тільки номінативну, а ще й інформативну функцію, тобто показують місце певної особи в українському суспільстві, описаному П. Кулішем. Наприклад: укр. *Йце б не знати **чури** Хмельницького!* [3, 46] – англ. *Who would not know Khmelnytsky's **servant** (слуга)* [2, 6]. Слово **чура** пояснюється так: «на Україні в XVI-XVII ст. зброєносець у козацької старшини» [6, XI, 385], тобто має вузьку семантику, прив'язану до певної країни, тоді як англійський еквівалент **слуга** має широку семантику і тим самим стирає кордони між самобутністю двох різних країн. Така особливість притаманна і для лексеми **кошовий**, яка має семантику «вождь, отаман козаків на Запорізькій Січі» [6, IV, 317]: укр. *Запорожці так собі його вподобали, що зозвали раду, да і бух Іванця **кошовим*** [3, 47] – англ. *Well, the Zaporozhians liked him so well they chose him as their **commander** (командиром)* [2, 7]. Це ж стосується і лексеми **сотник**, що вживається у творі на позначення «особи, яка на Україні у XVI-XVIII ст. очолювала сотню; обиралася спочатку козаками, а згодом призначалася гетьманом або царем» [6, IX, 472]: укр. *Сам переяславський **сотник**, Іван Юско* [3, 96] – англ. *It was the Pereiaslav **captain** (капітан), Ivan Yusko* [2, 38].

Навіть характерні для двох країн назви осіб можуть мати різне семантичне наповнення. Так, українці вживають лексему **дід** на позначення «батькового або матиного батька» [6, II, 299], а також «чоловіка похилого віку» [6, II, 299], а в англійців це слово вживається лише в першому значенні. Саме тому при пошуку еквівалента перекладачі не наважилися використовувати прямий англійський відповідник слова **дід**, який для англійців вказував би на те, що адресантом звертання є онук, і використали словосполучення «старий чоловік»: укр. *Ось подивись, **дідусю*** [3, 50] – англ. *There you see, **old man** (старий чоловік)* [2, 8].

Лексема **баба** в українській мові семантично теж є багатофункціональною, тоді як в англійській має лише одне значення «мати батька або матері» [6, I, 75], яке в українській виступає лише одним з варіантів тлумачення аналізованої лексеми. Саме тому при перекладі тексту оригіналу українське **баба**, що вживається з денотацією «взагалі жінка» [6, I, 75] замінюється на англійське слово **жінка**: укр. *Тут уже **баби** як попали мене в свої лапи, то от, як бач ніяким побитом не одкараскаюсь* [3, 114] – англ. *Here the **women** got me in their clutches and as you can see I can't get away from them* [2, 48]; укр. *Мабуть, вас няньки вже змалечку загодовують такою кашею, щоб і з сивим волосом не переставав чоловік липнути до **баб!*** [3, 115] – англ. *But I see your nurse has fed you such porridge that you will always, even in your old age, think about **women*** [2, 48]. Така заміна передає денотативне наповнення, а от конотативний відтінок фамільярності зумовлений тим, що в українців слово **баба** на позначення особи жіночої статі вживається лише у розмовному стилі й демонструє іронічне ставлення до жінок.

Особливо яскраво при зіставленні назв осіб простежуються особливості українського менталітету: укр. *Правда, правда, **добродію** мій любий!* [3, 44] – англ. *True, true, my dear **friend** (друг)* [2, 5]. Слово **добродій** в українській мові має семантику «дорослий чоловік, переважно з привілейованих шарів суспільства» [6, II, 324], тобто вказує на приналежність особи до певної верстви. При перекладі це значення повністю втрачається, а отже й саме сприйняття окремого фрагмента тексту може бути викривленим.

Іноколи при перекладі назв осіб трапляються деякі неточності, викликані тим, що перекладачі не звернули увагу на багатозначність слова і його відповідну функцію в певному контексті. Наприклад: укр. *К дияволу **кармазинів!*** [3, 59]. – англ. *To hell with the **red coats** (червоні пальта)* [2, 14]. У часи козаччини слово **кармазин** вживалося на позначення «старовинного дорогого темно-червоного сукна» [6, IV, 107], а також так називали «осіб, які носили одяг з цього сукна» [6, IV, 107]. П. Куліш мав на увазі саме віднесеність до певної групи осіб, а перекладачі взяли до уваги лише ознаку кольору і приналежності до предмету одягу, відкинувши той факт, що **кармазинами** називали переважно заможних людей. Це призвело до того, що номінативна функція слова залишилася, а інформативна зникла.

Наступний приклад ілюструє, як при перекладі зникає можливість простежити походження слова **личак**, пов'язаного з деталями українського побуту. У Словнику української мови першим значенням цієї лексеми є «плетене з лика або іншого матеріалу селянське взуття, яке носили з онучами, прив'язуючи до ноги мотузками» [6, IV, 501], тобто це була частина вбрання людей, які не мали матеріальної змоги придбати краще. Друге значення «вбога людина» [6, IV, 501] ілюструє, що назва взуття стала вживатися для номінації осіб, які його носили, тобто «вбогих людей». У тексті роману **личак** вживається саме в другому значенні, але має певний відголосок початкового походження, тобто ілюструє певну історичну деталь: укр. *Я не хочу сперечатись з тобою через **личаків*** [3, 111]. При перекладі ця історична деталь зникає і залишається лише вказівка на приналежність людей до певного соціального класу: англ. *I don't want to quarrel with you over the **poor beggars** (бідних жебраків)* [2, 46].

Лексема **сіромаха**, яка позначає «нешасну, бідну людину» [6, IX, 231], вживається П. Кулішем для підкреслення соціального статусу описуваних осіб: укр. *Завидно, мабуть, стало проклятим сіромахам, що в городового козака повно в господі* [3, 99]. В англійському варіанті перекладачі не віднайшли еквівалента для повної передачі оригінального змісту й використали, натомість, займенник **вони**, що зменшив інформативну наповненість опису: англ. *They (вони) are probably jealous because the city Cossacks are better off* [2, 39].

В українській культурі слово **козак**, що має семантику «вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників; нащадок такої людини» [6, IV, 209], вільно використовується для номінації юнаків, а в англійців ця лексема вживається не завжди: укр. *Так моєму козакові лучної компанії було й не треба* [3, 49] – англ. *Cherevan's wife, as a good hostess, kept her distance and the young man (молодий чоловік) could not imagine any better company* [2, 8]. Перекладачі замінили вищезгадану українську лексему на загальноновживану, чим позбавили один з епізодів роману національної самобутності, яку намагався передати П. Куліш. Перед реципієнтом постає не мужній і хоробрий **козак**, що змагається за свободу, а просто **молодий чоловік**.

Для номінації учасників бою П. Куліш використовує слово **рубаки**: укр. *Ще, може, звіку не сходились на сих полях такії два рубаки, одної сили, одної хисті, одного завзяття* [3, 91]. Зазначена лексема в українців вживається на позначення «хороброї, відважної людини, яка майстерно володіє холодною зброєю» [6, VIII, 890]. При перекладі тексту англійською значення слова рубаки розширилося: англ. *Never before had two warriors (воїни) like these met on this particular spot* [2, 34]. Реципієнт зрозуміє, що йдеться про учасників бою, але не усвідомить те, що бійці майстерно володіють певним видом зброї.

Лексема **кобзар**, характерна для української культури, про що свідчить її словникове тлумачення «український народний співець, що супроводить свій спів грою на кобзі» [6, IV, 200], у перекладеному тексті замінена на узагальнене слово: укр. *Такого кобзаря не було, та, може, вже й не буде між козацтвом* [3, 43] – англ. *A minstrel (співець) like that is unique among the Cossacks* [2, 4].

У тексті «Чорної ради» лексема **мамій** вживається на позначення «розпеченого, виніженого сина» [6, IV, 245]: укр. *Йди собі геть: нам таких мамійів не треба* [3, 116]. При перекладі це значення частково зберігається, але втрачає конотацію самостійності, тобто відповідальність за виділені якості характеру героя вже більшою мірою, ніж в однослівному відповіднику перекладається на матір: англ. *I am afraid my comrades may not take me back because you have made me into such a mother's boy (мамин хлопчик)* [2, 49].

Загальна назва **дундук**, що вживається для номінації «тупої, неповороткої людини» [6, II, 436], створює відтінок осудності та звехності в ставленні до того, про кого йдеться: укр. *А наші дундуки подякували мені киями* [3, 163]. В інтерпретованому англійському тексті це колоритне слово замінюється словом запорожці, яке збіднює емоційно-виражальну насиченість уривка: англ. *But the Zaporozhians (запорожці) paid me for it with their sticks* [2, 74].

Українська безеквівалентна лексема **каверзник**, що вживається на позначення «особи, яка чинить підступ, щоб ускладнити, заплутати справу, зробити шкоду» [6, IV, 245], відразу ж насторожує реципієнта, в уяві якого починають вибудовуватися асоціативні зв'язки, тобто характеристика змальованих постатей набуває певної яскравості: укр. *Отак тії каверзники змовлялись уочевидьки на гвалтовний учинок, і ніхто не розібрав би, що справді в їх на думці* [3, 68]. В англійському перекладі ця негативна характеристика зникає, натомість з'являється лексема **запорожці**: *That was how the Zaporozhians (запорожці) planned to seize the girl, although no one could tell what was in their minds* [2, 20]. Така заміна не тільки розриває вищезгаданий асоціативний зв'язок, а ще й створює новий, бо словесне засудження описуваних запорожців у тексті втрачається, натомість з'являється наголошення на тому, що саме вихідці з запорожців виступають підступними особами.

Така ж асоціативна розбіжність простежується і в наступному прикладі: укр. *Ти знаєш, що за божевільні люди сі комишники: не розбере їх і сам нечистий* [3, 83] – англ. *These Zaporozhians (запорожці) are mad and the devil himself won't take them apart* [2, 29]. Лексема **комишник** позначає «розбійника, що ховався в очеретах і комишах пониззя Дніпра» [6, IV, 245], тобто не тільки дає негативну характеристику описуваним героям, а ще й вказує на особливості місцевості, де вони найчастіше промишляли.

Негативний відтінок зникає й при перекладі лексеми **паливода**, що в цьому контексті вживається на позначення особи, яка «поводить себе пустотливо, несерйозно» [6, VI, 27], так як це слово в англійському варіанті інтерпретується за допомогою займенника **ви**, що знижує емоційну насиченість описуваного епізоду: укр. *Плюю й на той слід, що топтав із паливодами!* [3, с. 160] – англ. *I spit on the very path I shared with you* [2, 72].

Наступна лексема *шельма*, що тлумачиться як «хитра й спритна в своїх учинках людина» [6, XI, 439], використовується П. Кулішем для того, щоб підкреслити незвичайні, проте характерні для описуваного героя якості: укр. *А яка ж шельма, oprіч Кирила Тура, пробралась до тебе через три сторожі?* [3, 165]. При перекладі ця інформативно-емоційна лексема замінюється питальним займенником *хто*. Така заміна применшує денотативну й конотативну значимість аналізованого уривка: англ. *Who (хто) else but Kyrylo Tur could get past three guards* [2, 75].

Відсутність у тексті перекладу інтерпретованого варіанту слова *ледащиця*, що тлумачиться як «людина, яка не любить працювати» [6, IV, 466], приховує вписану автором твору негативну осудну характеристику: укр. *Того ж дня ввечері, як була та безталанна рада, і почав зараз сватати Лесю за ледащицю Вуяхевича* [3, 171] – англ. *My brother decided that immediately after the council, Lesia should be married to Vuiakhevych* [2, 78].

Слово *химородник*, що має тлумачення «ворожбит» [6, XI, 59] вживається в українському тексті для того, щоб за допомогою відтінку надприродності, сакральності увиразнити створювану ситуацію недовіри, яка виникла між героями твору: *Проклят, проклят химородник, що заморочив вам голови!* [3, 100]. У тексті перекладу такої глибокої асоціативності не простежується, оскільки увиразнююча українська лексема замінюється денотативно збіднілим займенником *він*: англ. *May he (він) who turned your heads be damned!* [2, 40].

Безеквівалентність деяких українських лексем вплинула і на інтерпретацію проблеми віросповідання. Так, лексема *бусурмени*, що вживається на позначення «того, хто має іншу віру» [6, I, 264], замінюється лексемою *турки*: укр. *А що вже воювати з бусурменами, так хоч щодня* [3, 77] – англ. *They fight the Turks (турки) every day* [2, 26]. Таке потрактування не дає змоги англomовному реципієнту зосередитися на проблемі релігії, так як відразу ілюструє ворожнечу між двома народами.

Слово *гуляка*, яке тлумачиться як особа, «що любить гуляти» [6, II, 191] вживається в оригінальному тексті, щоб підкреслити безтурботність описуваних осіб: укр. *По полю позоставались тільки гуляки, що на radoцях понаймали музики да й водяться з ними купами, танцюючи* [3, 152]. При перекладі денотативна спрямованість аналізованої лексеми повністю зникає, а на її місці з'являється словосполучення, що вказує не на безтурботний настрій, а на самотність: англ. *Only a few solitary men (поодиноких людей) were left in the field, dancing to the music of sundry musicians* [2, 68].

Лексема *сердега* в значенні «нещасна людина; бідолаха» [6, IX, 129] в українському варіанті твору викликає у реципієнта співчуття до героя, а в англійському – це слово взагалі не перекладається, що призводить до зникнення відтінку співпереживання: укр. *Вже ж не хто сей один, як той сердега Петро Шраменко* [3, 85] – англ. *This was Petro Shram* [2, 30].

Такою ж емоційно насиченою є і лексема *жалібниця*, що тлумачиться як особа, яка «уболіває за інших, співчуває чіємусь лихові, горю» [6, II, 503]. В оригінальному тексті «Чорної ради» це слово є ще одним свідченням того, що мати й сестра для козака – справжня вірада, а в перекладеному варіанті слово замінюється займенником *вони*, що виконує лише вказівну функцію і применшує важливість тієї опори, якою є для козака рідні жінки: укр. *Бо хоть як не гордує, було, козак любоцями перед товариством, а як вернеться до господи, як зачне коло його упадати ластівкою мати, як стане голубити сестра, розчісуючи йому кучері, розпитуючи про далекі сторони, про козацькі пригоди, то й тверде, як залізо серце пом'якшає, і що тільки важке єсть на душі, усе козак своїм жалібницям розкаже* [3, 85] – англ. *Because no matter how hard a Cossack was, should his mother or sister begin to cajole, asking him about his foreign adventures, his heart would soften and he would tell them (їм) his troubles* [2, 31].

Висновки дослідження. Таким чином, зіставний аналіз лексичного наповнення оригінального та перекладеного текстів роману «Чорна рада» показав, що в українському варіанті безеквівалентні лексеми, що вживаються для позначення назв осіб є більш семантично-колеритними та функціонально насиченими, ніж в англійському перекладі. Саме тому інтерпретація даного художнього тексту є лише частковим відображенням ідіоетнічної картини оригінального варіанта твору.

Перспективою подальших розвідок є зіставний аналіз відомих зразків української художньої прози з перекладеними англійською мовою відповідниками, спрямований на виявлення проблем інтерпретації безеквівалентної лексики та на пошук ефективних шляхів їх вирішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. – М. : Международные отношения, 1980. – 352 с.
2. Kulish P. The Black Council [Електронний ресурс] / translated from Ukrainian by George S.N. and Moira Luckyj. – Режим доступу : <http://www.utoronto.ca/elul/English/218/BlackCouncil.pdf>.
3. Куліш П. О. Твори : в 2 т. / П. О. Куліш ; [вступ. ст. Є. К. Нахліка]. – К. : Наук. думка, 1994. – Т. 1. – 752 с.
4. Кумеда О. П. Ідіолект П. О. Куліша на тлі східнополіського діалекту : автореф. дис. на здобуття наук ст. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. П. Кумеда. – К., 2011. – 20 с.

5. Слободянюк Н.Ю. Український національно-культурний компонент у мові художньої історичної прози Пантелеймона Куліша : автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н.Ю. Слободянюк. – К., 2001. – 20 с.

6. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970–1980.

Статья посвящена исследованию безэквивалентных единиц, использованных в историческом романе Пантелеймона Кулиша «Чёрная рада». Осуществлен сопоставительный анализ исследуемого языкового материала в оригинальном и переведённом текстах, раскрыта специфика семантического и коннотативного функционирования лексем, которые употребляются с целью наименований персон в украинском варианте произведения и не имеют прямых эквивалентов в английском. Автор утверждает, что безэквивалентная лексика является ярким показателем идиоэтничности.

Ключевые слова: безэквивалентная лексика, идиоэтничность, языковое творчество, семантика, функционирование, сопоставительный аспект, перевод.

The article is devoted to the research of equivalent-lacking language units. Special accent was made on idioethnic words, which used in the historical novel by Panteleimon Kulish «The Black Council». In the course of research completed comparative analysis of lexical material in original and translated texts. It is established specific of semantic and connotation functions of person's names from Ukrainian variant of Panteleimon Kulish's, composition, for which there no direct equivalent in English variant.

Key words: equivalent-lacking words, idioethnicity, semantic, language creativity, functioning, comparative aspect, translation.